

Faiq Ələkbərli

*AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

IX Yazı

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində dünyaya gələn Baba bəy Şakirin (1780-1845) yaradıcılığında ictimai-siyasi və dini məsələlər xüsusi yer tutmuşdur. O, "Qasım bəy Zakirə" şeirində Qarabağda-Şuşada baş verən siyasi olaylardan bəhs etmiş, rusların istilasından sonra Quzey Azərbaycanda bəylərin, müdriklərin aşağılandığını, əvəzində gədalərin başa çıxarıldığını yazmışdır:

**Vilayətdə urus olub ixtiyar,
Eyləyib bir bina yoxdu görən kar,
Tamam işlər olub cahilə bazar,
Heyif bu vilayət, heyhatü heyhat!..**

**İş mühəvvəl olub oğul-uşağa,
Getməsin xəyalın özgə sayağa,
Uca, şanlı bəylər düşüb torpağa,
Olubdur dənilər alidərəcat!**

Şakir açıq şəkildə yazırdı ki, rusların işğalı Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində xan əyyamında milli-dini dəyərlərə böyük zərbə vurmuş, özbaşnalıq özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdı:

**Kişilər var idi xan əyyamında,
Əyləmişdi hər kəs öz məqamında,
Beş yüz nəf olurdu hər kəlamında,
Handa idi onda belə həşərat.**

Şair "Gəncüm ağaya" şeirində də rus "zakon"larının (qanun) Azərbaycan xalqının milli-dini adətləri ilə uzlaşmamasından, yeni haqq-hesabın zərərindən bəhs etmişdi. O, yazırdı ki, buna dözməyən xalq ya rus işğalına qarşı mücadilə aparır, ya da Vətəni tərk etməyə məcbur olurdu:

**Nə oğru, nə xain, nə hiyləgəriz,
Habelə vətənin tərkini eyləriz,
Ellik ilə baş götürüb gedəriz,
Hər birimiz bir diyara, ərz ele!**

Şakirin bu şeirlərindən açıq şəkildə görmək mümkündür ki, Quzey Azərbaycan xalqının təkərküründə və həyat tərzində neqativ stereotiplərin yaranmasına səbəb çar Rusiyasının işğalı olmuşdur. Məhz rus işğalından sonra haqq-hesab etmiş, düzən pozulmuş, rüsvətخورluq baş alıb getmişdir. Deməli, SSRİ dövründən etibarən Azərbaycanın quzeyinin çar Rusiyası tərəfindən işğalına haqq qazandırmaq uydurmadan başqa bir şey deyildi. Çünki bu işğal Sovet Rusiyası ideoloqları və onların əlatıları tərəfindən uydurulduğu kimi "mütərəqqi" deyil, sözün həqiqi mənasında barbarlıq mahiyyəti daşımışdır.

Azərbaycanın Qaracadağ mahalının Əhər qəsəbəsində anadan olmuş Əndəlīb Qaracadağlı İrəvan xanlığında mirzəlik

etmiş və şeirlər yazmışdır. Onun şeirlərində klassik üslub öz təsirini daha çox qoruyub saxlasada, yeniliyə meyillilik də hiss olunur. O yazır:

**Aşiqəm, didar ku, ya kafərəm
zünnar ku?
Tutma sən xaric müsəlmandan
məni.**

**Qümri tək boynuma sallam
hələqeyi-geysulərin,
Salmasa o sərvəqəd ayrı gü-
lüstandan məni.**

Azərbaycanın Zəncan şəhərinin Hidəc kəndində dünyaya gələn Məhəmməd Hidəcinin (1853-1928) əsas əsərləri "Küliyyəti-divani-Hidəci", "Risaleyi-du-

mədəniyyətinin davamçısı olmaqla yanaşı, yenilikçi-azad ruhlu bir mütəfəkkir olan "H.Z.Şirvaninin fəlsəfi görüşlərinin əsasını panteizmlə birləşmiş idealizm təşkil edir. Mütəfəkkir İslam dininə inanırdı, lakin onu başqa müsəlman dindarlardan fərqləndirən başlıca cəhət bundan ibarət olmuşdur ki, o, dini ehkama fanatik və ortodoks münasibət bəsləməmişdir. Onun dünyagörüşü üçün azadkirlilik və başqa dinlərə, təriqətlərə hörmət etmək hissi böyük üstünlük təşkil etmişdir". 8 Panteistlərdən hesab olunan H.Z.Şirvani özünü dəfələrlə nemətullahi təriqətinə məxsus şəxs kimi qələmə vermişdir. Şirvani bu təriqətin əsas səciyyəvi cəhətini tərkidünyalığın lüzüm-

sürlərdən də məhrum deyildir.

19-cu əsrdə nemətullah təriqətinə H.Z.Şirvani kimi, meyil edən mütəfəkkirlərimizdən biri də Əlişah Təbrizi (Əsrar) olmuşdur. "Şairlər bağı", "Şairlərin ləhcəsi" kitablarının müəllifi olan Əsrarın 25 min beytlik divanı da var. 13

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri İsmayıl bəy Qutqaşının dünyagörüşündə də İslam-Şərq mədəniyyətinə, o cümlədəin sufiliyə və milli xüsusiyyətlərə uyğun təkərkürün ön planda olmasını görürük. Belə ki, o, 1835-ci ildə Polşanın paytaxtı Varşavada fransız dilində qələmə alaraq nəşr etdirdiyi «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsində türk-müsəlman xalqının həyat tərzini Avropa-Qərb oxucularına

Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrinin inkişaf yolları (XIX yüzil)

xaniyyə", "Şərhi-məzmun"dur. Hidəcinin yaradıcılığında fəlsəfi məsələlər üstünlük təşkil edir.

**Mən baxaram hər kime, görəm onu,
Bir kəsə bənzər, ola doqquz donu.
Vacibu mümkün həsəbi-ətibar,
Burdə tapar fərq, əya huşiyar!
Güzgü və üz bir-birinə oxşadı,
Bəzi azıb güzgüyə də "üz" dedi.
Bu sözə bəvər yoxu əhli-kəlam,
Mən də əqidəm bu deyil, ey balam!**

Yaxud da:

**Vahid əgər olmaya, olmaz ədəd,
Eyləməyib bu sözü bir kimsə rəd.
Hər ədədə baxdə baxıb vahidə,
Bu sözü olmaz deyəsən zahidə.**

Azərbaycanın Şamaxı şəhərində ruhani ailəsində dünyaya gələn Ciddə də dəfn olunan Hacı Zeynalabidin Şirvani (1779-1838) ömrünün böyük hissəsini Əfqanıstan, İraq, Türkiyə, Misir, Suriya, Hindistan, Orta Asiya və digər ölkələrdə səyahətlərdə keçirmişdir. 7 O, "Səyahət çiçəkləri" ("Riyazü-s-səyahə"), "Səyahət bağları" ("Hədayiqü-s-səyahə"), "Səyahət bağı" ("Bustanü-s-səyahə") kitablarında həm gəzdirdiyi ölkələrin coğrafi vəziyyəti, adət-ənənələri, dini-fəlsəfi cərəyanları (məzdəkilik, hürufilik, nəqşbən-dilik, ismaililik, nurbəxşilik, zey-dilər, vəhəbilər, qədərilər, bektə-şilər, səfilər, mövləvilər və b.) haqqında məlumatlar vermiş, həm də dəyərli fəlsəfi-ictimai fikirlər irəli sürmüşdür.

Hesab edirik ki, Şərq-İslam

suzluğunu və real dünyada tən-bəlliyin, fəaliyyətsizliyin mənə-sizliyi, bir sözlə, nikbinliyin, optimizmin vacibliyini, eyni zamanda sadəliyin, səmimliyin önəmliyi və ikiüzlülüyə qarşı düşmənçiliyi, xüsusilə qeyd edirdi. 9 Şirvani yazır: "Bu təlim bəzi sufi təlimlərinin əleyhinədir. Çünki onların əksəriyyəti işlə-məkdən və sənət kəsb etməkdən boyun qaçırmayı lazımlı bilib, dünyəvi işlərlə məşğuliyətdən uzaqlaşmayı zəruri sayırlar".

H.Z.Şirvaninin fəlsəfi görüş-ləri "Riyazü-s-səyahə" və "Bustanü-s-səyahə" əsərlərinin bir sıra bölümlərində öz əksini tapmışdır ki, burada da daha çox sufilik, nemətullahilik və digər təriqətlərə münasibətdən, eləcə də varlıq, idrak, ruh və materiya kateqori-yalarına baxışlarından bəhs olunur. O, real maddi aləmin mövcudluğunu qəbul etməklə yanaşı, onun mövcud olmasının səbəbini bir tərəfdən ilahi qüvvə ilə əlaqə-ləndirir, digər tərəfdən isə, Allahı real olan aləmdə görür, maddi aləmi, onun şeylərini və hadisə-lərini ilahiləşdirir. Əhməd Əmin-zadə "Azərbaycan fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixində. XVII əsr və XIX əsrin birinci rübü" adlı doktorluq dissertasiyasında H.Z.Şirvaninin fəlsəfi irsindən bəhs edərkən yazırdı ki, o, varlıq məsələsində daha çox panteist mövqə tutmuşdur. 11 İzzət Rüstə-mova görə də, H.Z.Şirvaninin dünyagörüşü bütövlükdə idealist xarakterdə olsa da, o, bir çox ma-terialist, mütərəqqi panteist ün-

çatdırmaq istəmişdir. Bir çox tədqiqatçı-alimlər (S.Mümtaz, S.Behbudov, C.Qəhrəmanov, Ə.Tahirzadə və b.) hesab edirlər ki, bu hekayə Qərb mədəniyyətinin təsiri altında yazılmış ilk Azərbaycan Türk nəsidir. Zənnimizcə, burada söhbət Qərb mədəniyyətinin təsirdən deyil, daha çox türk-müsəlman xalqının həyat tərzinin qarbsayağı hekayə formasında çatdırılmasından gedir. Hər halda «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsində mü-əllif İslam-Türk, ümumilikdə İslam Şərq mühitindən əsasən kə-nara çıxmamışdır.

Onun bu hekayəni yazmaqda əsas məqsədi Qərb dünyası-nın gerilikçi, mühafizəkar, barbar hesab etdiyi İslam-Türk, ya da Şərq mühitində əslində vəziyyə-tin əvvəllər heç də belə olmadığını, sadəcə son zamanlarda geriləmələrin olmasını ortaya qoymaq idi. Bu səbəbdəndir ki, Qutqaşın Qərb oxucularına təqdim etdiyi bu hekayənin məqsədinin onlar tərəfindən doğru anlaşılması üçün, bəzi izahlar vermişdir. Bu anlamda mütəfəkkir Avropanın kişi oxucularına müraciət edərək, bu hekayənin gerçək olduğunu onlara inandırmağa çalışmışdı. 14 Eyni zamanda, o, özünü Qərb xanımlarına da tutaraq yazırdı ki, müsəlman ölkələrindəki qadınlar onlar kimi sərbəst deyillər. Qapalı həyat tərzini sürən Şərq xanımlarına namərhəm kişilərə danışmaq qəti qadağandır. Halbuki, Qərbdə xanımlar bu mənada heç bir sınıxıntı çəkmirlər..

Deməli, bu fikirləri ilə İ.Qutqaşın «müsəlmanların evlənənə-dək gələcəkdə onların həyat yol-daşı olacaq qadınları görmək səadətindən məhrum olması» vəziyyətinə qarşı çıxmışdır. Onun fikrincə, bu cür ailə quranların əksəriyyəti xoşbəxt olmur. Halbuki, onların da başqa millətlər kimi, bir-birlərini tanıyıb sonra ailə qurmaları çox yaxşı olardı. Bu baxımdan İ.Qutqaşın əsərinin qəhrəmanları bir-birləri ilə gizləndə deyil, açıq şəkildə görüşməyə qərar verirlər. Onlar hesab edirlər ki, yalnız bu şəkildə bir türk-müsəlman (şərq) ailəsi xoşbəxt ola bilər. Deməli, İsmayıl bəy M.F.Axundzadədən 15-20 il öncə xalqı yeni məzmunlu ədəbiyyatla maarifləndirmək arzusunda ol-

muşdu. Bunu, 1846-cı ildə M.F.Axundzadənin İ.Qutqaşın bu əsəri ilə tanış olduqdan sonra yazdığı fikirlər də təsdiqləyir.

İ.Qutqaşın qələmə aldığı «Səfərnəmə» əsəri isə onun İslam dininə münasibəti baxımından çox maraqlı və əhəmiyyətli-dir. O, İslam dininə sadıq bir müsəlman olmaqla yanaşı, müəyyən qədər sufiliyə də meyil göstərmişdir.

19-cu əsrdə yaşamış mütəfəkkirlərimizdən biri də İ.Qutqaşın qardaşı Hacı Yəhya Qutqaşın olub. O inanırdı ki, Allah sevgisi insanın daxili mahiyyəti ilə bir vəhdət təşkil edir. Y.Qutqaşın öz dövründə "İslamın şeyxlər şeyxi, bilicilərin və görkəmli adamların xaqanı, iki məsləkin başçısı, millətin və dinin alovu" tərənnümçüsü kimi tanınmışdır. 17 Y.Qutqaşın "Hüsni xülq" (1844) əsərində yazırdı ki, "bəlkə bir adam iki şey üzrə xəlq olunubdur: biri gözdür və biri ruhdur. Bu gözü baş gözüylə mümkündür görmək, ruhi dəxi qəlb gözüylə mümkündür görmək. Bundan hər birinə iki yaxşı xislət və iki bəd xislət verilə bilər. Birinə hüsni-xülq dəyərlər – surəti-batindir. (necə ki, zahiri-surətə hüsni-surət dəyərlər). Pəs gərəkdir ki, zahirdə olan (iki göz, ağız, burun) hamısı hüsni-layiq və kəndi nəfsində yaxşı ola. Beləcə surəti-batin dəxi bir vəqt yaxşı olur – dörd yaxşı qüvvət onda olursa: qüvvəti-elm, qüvvəti-qəzəb, qüvvəti-şəhvət və qüvvəti-ədl". 18 Onlardan hər birinin ayrı-ayrılıqda mənalarını izah edən Y.Qutqaşın hesab edirdi ki, bu dörd keyfiyyəti özündə əks etdirən insan kamil insan ola bilər. Onun fikrincə, yaxşı xüsusiyyətli insan o kəsdir ki, elm, qəzəb, şəhvət və ədalət qüvvətində mötədil, ya da orta yol tutur. Çünki bunların ifratı da, azlığı da insanı bəlalara sürükləyir.

Y.Qutqaşınla görə əxlaq gözəlliyinə elm, helm, səbr, paklıq, hürriyyət, ədalət, qeyrətə yanaşı aşağıdakılar da aiddir: kö-nülünü yaxşı niyyətə kökləmək, təvazökarlıq, izzətlik, himmətlik, həyalıq, əfv eləmək, adamların eyibini örtmək, təmənna-sız yaxşılıq. Ona görə, hər bir müsəlman isə ixtlas və əməldə, etiqadda, taətdə, imanda, Allaha ibadətə tövhidə əsaslanmalıdır.